

САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ БОЙЫНША МИССИЯ

Қазақстан Республикасы. президенттік кезектен тыс сайлау. 26 сәуір 2015 ж.

АЛДЫН-АЛА ТҰЖЫРЫМДАР ЖӘНЕ ҚОРЫТЫНДЫЛАР БОЙЫНША ЕСЕП

Астана қ., 27 сәуір 2015 ж. Сыртқы істер министрлігінің шақыруы бойынша және 3-6 наурыз аралығында өткізілген Қажеттіліктерді бағалау жөніндегі миссияның (ТБМ) ұсыныстары негізінде (ЕҚЫҰ Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюро (ЕҚЫҰ ДИАҚБ) Сайлауды бақылау жөніндегі миссияны тағайындады.¹ ТБМ ДИАҚБ ЕҚЫҰ басшысы болып Корнелия Йонкер (Cornelia Jonker) табылады.

Сайлау ЕҚЫҰ ережелеріне, демократиялық сайлау өткізу туралы халықаралық міндеттемелер мен стандарттарға, және ұлттық заңнамаға сәйкестігі бағаланды. Осы алдын-ала тұжырымдар мен қорытындылар туралы есеп сайлау үрдісі аяқталғанға дейін ұсынылады. Сайлаудың ақырғы бағасы, сайлау процесінің қалған сатыларын өткізуге, дауыс беру нәтижелерін анықтау және жариялау және сайлау күнінен кейінгі шағымдар мен апелляциялық шағымдарды қарастыруға байланысты болады. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ толық ақырғы есебін, оның ішінде сайлауды өткізуге енгізілуі мүмкін жақсартулар туралы кеңестерін, сайлау үрдісі аяқталғаннан кейін шамамен сегіз апта өткен соң шығарады.

БАСТАПҚЫ ҚОРЫТЫНДЫЛАР

26 сәуір күнгі сайлауға дайындық тиімді жүргізілді, алайда, шынайы демократиялық сайлауды өткізуге қажет реформаларды әлі де іске асыру қажет. Қазіргі президенттің басымдылық жағдайы және нағыз оппозицияның болмауы сайлаушылардың таңдауын шектеді. БАҚ-қа қатысты шектеулер мен өз ойын білдіру бостандығына шектеулер қоғамдық пікірталастарды басып отырды. Сайлау күні жалпы ережелерге сай өткізілді, алайда дауыс беру, дауыстарды санау және нәтижелерді шығару кезінде маңызды процедуралық кемшіліктер мен ағаттықтар байқалды. ДИАҚБ анықталған кемшіліктерді түзетуге көмек көрсетуге дайын.

Қазіргі президент және оның саяси партиясы саяси мәселелерде үстемдік етеді, елде шынайы оппозиция жоқ, ал белгілі үкімет сыншыларының қатары бас бостандығынан айырылған немесе қуғында жүр. Қазіргі уақыттағы саяси биліктің шоғырлануы 1990 ж. ЕҚЫҰ-ның Копенгаген Құжатында бекітілген саяси плюрализмнің дамуына кедергі келтіреді.

Сайлаушыларға саяси баламалар арасында нағыз сайлау ұсынылмады. Қазіргі президенттің екі оппоненті оның атқарған қызметі үшін асыра мақтады. Үгіт-насихат кезеңінде қазіргі президент ел ішінде өзінің ресми лауазымында белсенді түрде жүріп-тұрды. Үкімет шенеуніктерінің науқанға қатысу және «*Нұр Отан*» партиясының кеңселерін үкімет ғимараттарына орналастыру фактісі мемлекет пен партияның ара-жігін ажырататын сызықты бұзып өтті. Сенімді қайнар көздерінен түскен, митингілерге қатысуға және қазіргі елбасына жаппай дауыс беруге күштеуге бағытталған, сайлаушыларға көрсетілген қысым туралы хабарламалар 1990 ж. ЕҚЫҰ

¹ ЕҚЫҰ/ДИАҚБ Қазақстан бойынша осыған дейінгі барлық есептерін мына мекенжайдан табуға болады: www.osce.org/odihr/elections/kazakhstan.

Копенгаген Құжатына сәйкес талап етілетін сайлаушылардың «жазалы болу қорқынышынсыз» дауыс беру мүмкіндіктеріне күмән туғызды.

Заңнамалық сайлау жүргізуге арналған техникалық базаны қамтамасыз етеді, бірақ дауыс беру құқығын және бейбітшілік жиналыстарының, бірігулердің және өз пікірлерін білдіруге іргелі еркіндігін шамадан тыс шектеу, ЕҚЫҰ-ның демократиялық сайлау жөніндегі басты қағидаларына қайшы. Соңғы енгізілген өзгертулерге қарамастан ЕҚЫҰ\ДИАҚБ бұрын берген ұсыныстары Сайлау туралы заңында ескерілмейді, атап айтқанда сайлау комиссиясының құрамы, кандидаттарды тіркеуге қатысты басты ережелері, және де шағым беру процесіне қатысты ұсыныстары. Бұл қосымша құқықтық реформаларды жүргізу қажеттілігін көрсетеді.

Жалпы сайлау үрдісін басқару тиімді жүзеге асырылды; барлық сайлау мерзімдері сақталды, ал сайлау комиссиялары бақылаушылар және БАҚ үшін ашық болды. Сайлау туралы заң сайлау комиссияларындағы саяси партиялардың тең өкілдігін қамтамасыз ету механизмін ұсынбайды. Көбіне ЕҚЫҰ\ДИАҚБ ТБМ қатысқан орташа және төменгі деңгейдегі комиссиялар, комиссия мүшелері және барлық төрағалар «Нұр отан» партиясымен байланысты болуы, олардың бейтараптығы туралы күмән туғызады. Орталық сайлау комиссиясы (ОСК) кандидаттарды қолдау қолтаңбаларын тексеру және дауыс беру нәтижелерін анықтау үрдісі бойынша егжей-тегжейлі ережелер мен нұсқаулар ұсынған жоқ, бұл заңның бірізді қолданылуына әсер етті.

Аталмыш сайлауда 9,5 миллионнан астам сайлаушы тіркелді. ЕҚЫҰ\ДИАҚБ ТБМ сұхбаттасушылардың көбісі сайлаушылар тізімінің нақтылығына күмән келтірген жоқ. Дегенмен, сайлаушылар тізімін құрудың бірыңғай құралы жоқ, ал тізімдерді қиылыстырып тексеру үрдістері көп ретті жазулардан қорғауды жеткілікті дәрежеде қамтамасыз етпейді. Түрмеде жазасын өтеуші тұлғаларға сайлау құқығын мүлдем ұсынбау, пропорционалдыққа әсер тигізеді, бұл ЕҚЫҰ қағидаларына қайшы келеді.

Кандидаттарға тіл білу қажеттігімен қатар қойылатын талаптар кандидаттарды тіркеу үрдісінің инклюзивтілігіне әсер етеді. Нәтижелерді бағалау кезінде тіл емтиханының нәтижелерін бағалаудың айқын критерийлері болған жоқ, және бағалауды ОСК тағайындаған тіл комиссиясының мүшелері өз қарауына қалдырып отырды. 27 өзін-өзі ұсынушылардың ішінен 3-еуі кандидат ретінде тіркелді.

Кез келген тұлғаға қойылатын қатарынан келетін екі президенттік мерзіммен шектеу Тұңғыш президент ретінде қазіргі президент Назарбаевқа қатысты қолданылмайды. Сайлау құқығын шектеу, соның ішінде ел территориясында тұру талабы және қылмыстың ауырлық дәрежесіне қарамастан соттылығы бар тұлғалардың барлығын қатыстырмау демократиялық сайлау жөніндегі халықаралық стандарттарға қайшы келеді.

Өзін-өзі ұсынушы екі әйел болғанына қарамастан, президенттікке кандидаттардың арасында әйелдер болған жоқ. ЕҚЫҰ\ДИАҚБ ТБМ қатысқан комиссиялардың мүшелерінің жартысынан көбі әйелдер және комиссиялардың үшінші бөлігінен астамына төрайымдық етеді.

Үгіт-насихат науқанын қаржыландырудың ашықтығы халыққа жариялау мен сайлауалды есептерге қойылатын талаптардың жоқтығынан шектелді. Өзін-өзі ұсынушылардың қолжетімді ақшалай қаражаты төмен, және тисінше саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдар ұсынған кандидаттарға қарағанда оларды пайдалану мүмкіндігі де төмен.

БАҚ-қа қатысты шектеулі құқықтық база және интернет-сайттарды жабу мен бұғаттауды қоса алғандағы жақындағы санкциялар көзқарастар әртүрлілігін қысқартты және қоғамдық пікірталастарды басты. ЕҚЫҰ\ДИАҚБ-ның осыған дейінгі ұсыныстарына қарамастан, дискредитация қылмыстық жазаланатын әрекет болып табылады. Үгіт-насихат науқанын БАҚ-та жеткіліксіз жариялау сайлаушылардың жеткілікті хабардарлығына негізделген таңдау жасау мүмкіндігін айтарлықтай шектеді. ЕҚЫҰ\ДИАҚБ ТБМ мониторинг жүргізген БАҚ-та кандидаттар теңдей көрсетілген, алайда қазіргі президент өзінің ресми қызметінде кеңінен көрсетіліп, теңсіз жағдайлар қамтамасыз етілді.

Нормативтік-құқықтық база сайлауға қатысушылардың барлығының зиянды өтеу және сотқа шағым беру құқығын қарастырады, бірақ сайлаудың қорытынды нәтижелеріне шағым айту құқығын шектейді. Сонымен қатар, заңнама өтініштер беру рәсімдерін жеткілікті деңгейде анықтамайды және баламалы юрисдикцияға жол береді жол береді. Сайлауалды кезеңде сотқа бес арыз берілді, олардың барлығы негізсіз деп танылып жойылған болатын, және олардың ешқайсысы ОСК-ге жіберілген жоқ.

Сайлау күні жалпы ережелерге сай өткізілді, алайда дауыс беру, дауыстарды санау, нәтижелерді шығару кезінде маңызды процедуралық кемшіліктер мен ағаттықтар және дауыс беру жәшіктеріне топтап бюллетень салу жағдайлары байқалды. Үрдістің ашықтығы шектеулі болды, бірқатар УСК мен АСК өкілдері ЕҚЫҰ\ДИАҚБ ТБМ бақылаушыларына мағыналы бақылау жасауына жағдай жасамады немесе белгілі бір жерден тыс шықпауын міндеттеді. ОСК жариялаған алдын-ала нәтиже бойынша, сайлаушылардың келуі 95,22 пайызды құрады.

БАСТАПҚЫ ҚОРЫТЫНДЫЛАР

Негізгі ереже

25 ақпанда Қазақстан Республикасының тұңғыш және жалғыз президенті Нұрсұлтан Назарбаев сайлауды өткізуді 26 сәуірге белгіледі. Бұл қатарынан екінші рет кезектен тыс өткізілетін президенттік сайлау. Билік өздерінің сайлауды ұлттық заңнамаға және халықаралық стандарттарға сәйкес өткізуге деген ниетін білдірді.

Тікелей сайланатын 98 орынның ішінен 83 орынды иелене отырып, президент Назарбаевтың «*Нұр Отан*» партиясы Мәжілістегі (парламенттің төменгі палатасы) орындардың басым бөлігін иеленеді, осы уақытта «*Ақ жол*» және Қазақстанның коммунистік халық партиясы (ҚКХП) тиісінше сегіз және жеті орынға ие. Парламентте үш партия және елде тіркелген алты саяси партияның болуына қарамастан, президент және «*Нұр Отан*» партиясы ұлттық саясат мәселелерінде басымдыққа ие. Парламенттегі партияларды қоса алғандағы, алты партия сайлауда қазіргі президенттің кандидатурасын қолдады.² 2014 жылғы 25 желтоқсанда Алматы қаласының Экономикалық соты Коммунистік партияның қызметін тоқтату туралы шешім шығарды.³ Партия «*Азамат*» партиясы және Ұлттық социалистік демократиялық партия (ҰСДП) бұл сайлауға

² «Қазақстан-2050» демократиялық күштер ұлттық коалициясы, олардың мүшелерінің қатарына мыналар кіреді: «*Нұр Отан*» партиясы, Қазақстанның коммунистік халық партиясы (ҚКХП), Қазақстан патриоттарының партиясы, «*Ақ Жол*» демократиялық партиясы, «*Бірлік*» партиясы, «*Ауыл*» әлеуметтік-демократиялық партиясы және Қазақстанның кәсіподақтар федерациясы.

³ Уақытша тоқтатуды ҚХДП өңірлік партиялардың басшыларынан түскен партиялық тізімдердегі анық емес жағдайлардың болуы туралы шағымның негізінде Әділет министрлігі бастамалаған болатын.

кандидат ұсынбау туралы шешім қабылдады. Елде нағыз оппозиция жоқ, ал белгілі үкіметті сынаушылар бас бостандығынан айырылды, не болмаса қуғында жүр.

2014 жылдың аяғында президент экономиканы ынталандыруға бағытталған «*Нұрлы жол*» бағдарламасын ұсынды. Ол 2050 жылға қарай Қазақстанда елдің әлемнің неғұрлым дамыған отыз елінің қатарына кіруін мүмкін ететін жағдайларды құруға бағытталған «Қазақстан-2050» стратегиясына негізделген. 2015 жылғы 11 ақпанда президент елдің экономикалық қиындықтарға тап болғанын және елеулі реформалар өткізу қажеттігін айтты. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ кейбір сұхбаттасушыларының айтуынша Қазақстанның тұрақтылық пен экономикалық өрлеуді қамтамасыз ету саясаты іргелі еркіндікті қорғаудан жоғары қойылған. Саяси биліктің қазіргі монополиясы ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген Құжатының 3-тармағында бекітілген нағыз саяси плюрализмнің дамуына күмән тудырады (1990 OSCE Copenhagen Document).⁴

Сайлау жүйесі және нормативті-құқықтық база

Қазақстан президенттік ел болып табылады. Президент премьер-министрді, бас прокурорды және барлық деңгейдегі төрешілерді тағайындауға және қызметтен босатуға құқылы. Сондай-ақ, президент парламент ұсынған барлық заңдарға, Конституциялық кеңестің шешімдеріне вето сала алады, сонымен қатар парламентті таратуға құқылы.

Президент абсолюттік көпшілікпен бес жылдық мерзімге сайланады. Кандидаттардың бірде-бірі дауыстардың 50 пайызын ала алмаған жағдайда, екі айдың ішінде қайтадан дауыс беру жүргізіледі, оған неғұрлым көбірек дауыс санын алған екі кандидат қатысады. Конституцияда бекітілген шектеуге сәйкес, бір тұлға қатар келетін екі президенттік мерзіммен шектелген. Аталмыш шектеу қазіргі президентке қатысты қолданылмайды.⁵

Президенттік сайлау Конституциямен, Сайлау туралы конституциялық заңмен және Орталық сайлау комиссиясының (ОСК) шешімдерімен реттеледі.⁶ 2014 жылы сайлау заңнамасына және сайлау процесінің аспектілерін реттейтін басқа да заңдарға өзгерістер енгізілді. Өзгертілген Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексте сайлау заңнамасын бұзушылықтарының неғұрлым егжей-тегжейлі анықтаулары көрсетілген. Сондай-ақ, оң шара ретінде ОСК сайлау жәшіктерін мөрлеу және кандидаттарды қолдауға қойылған қолдарды тексеру бойынша рәсімдер туралы ереже шығарды, алайда, соңғысын неғұрлым егжей-тегжейлі пысықтаған жөн. Дегенмен, сайлау заңнамасына енгізілген өзгерістерде ЕҚЫҰ/ДИАҚБ-ның осыған дейін айтқан ұсыныстары, оның ішінде сайлау үрдісін басқару мәселелеріне, кандидаттарды тіркеу, сондай-ақ, шағымдар мен өтініштерді қарауға қатысты ұсыныстары ескерілмеген.

Жалпы нормативтік құқықтық база сайлауды өткізуге техникалық негізді қамтамасыз етеді. Дегенмен, осы есепте анықталған кемшіліктер ЕҚЫҰ қағидаларына және өзге де халықаралық міндеттемелер мен стандарттарға сәйкес демократиялық сайлау өткізуге қажетті жағдайларды қамтамасыз ету мақсатында болашақта құқықтық реформа

⁴ ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген Құжатының 3-тармағында қатысушы елдер «демократия құқық заңы қағидасының ажырамас элементі болып табылатынын қайталап растайды, олар саяси ұйымдарға қатысты плюрализмнің маңыздылығын мойындайды».

⁵ 2007 жылы қабылданған Конституцияның 42.5-бабы; Сайлау туралы заңның 53.3-бабы және Тұңғыш президент – Ұлт көшбасшысы туралы Заңның 1-бабы, заңның екеуі де 2010 жылы өзгертілді.

⁶ Басқа қолданылатын заңдар Саяси партиялар туралы заңды және Бейбіт жиналыстарды, митингтерді, марштарды, пикеттерді ұйымдастыру және өткізу туралы заңды, сондай-ақ, Қылмыстық кодекстің, Әкімшілік кодекстің, Азаматтық іс жүргізу кодексінің, БАҚ туралы заңның, Ақпараттандыру туралы заңның және Жарнама туралы заңның ережелерін қамтиды.

жүргізу қажеттігін ерекше көрсетеді.⁷ Онымен қоса, президент қолданатын ерекше құқықтық мәртебе мен қорғаныс, ЕҚЫҰ қағидаларына сәйкес ұстану қажет болып табылатын тең жағдайларды қамтамасыз ету мүмкіндігін шектейді.⁸

Сайлау үрдісін басқару

Сайлау үрдісін басқару ОСК, 16 территориялық сайлау комиссиясы (ТСК), 208 аудандық сайлау комиссиясынан (АСК) және 51 елдегі дипломатиялық миссиялардағы 65 УСК қоса алғанда, 9741 учаскелік сайлау комиссиясынан (УСК) тұратын төрт деңгейлі жүйесімен жүзеге асырылады.

Заңға сәйкес, барлық деңгейдегі комиссиялардың құрамында бес жылдық мерзімге сайланатын жеті мүше бар. ОСК-ның төрағасы мен екі мүшесін президент тағайындаса, Сенат пен Мәжіліс екі мүшеден тағайындайды. ОСК-ның қазіргі құрамы алты мүшеден тұрады, олардың екеуі - әйел. Олардың барлығы 2015 жылғы ақпан-наурызда қайта тағайындалды, ал бір орын бос болып табылады. Территориялық, аудандық және учаскелік комиссиялардың мүшелері 2014 жылғы наурызда саяси партиялар тарапынан, ұсыныстардың саны жеткіліксіз болғанда қоғамдық ұйымдардан, осыдан кейін жоғары деңгейдегі сайлау комиссиялары тарапынан ұсыну негізінде тиісті Мәслихаттар мен жергілікті кеңестер сайланған болатын.⁹ Әйелдер осы уақытқа дейін ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ кездескен комиссиялардың барлық мүшелердің жартысын құрайды және ширегінен астамын басқарып отыр.

Сайлау туралы заң орта және төмен деңгейдегі комиссияларға саяси партияларды ұсынудың тепе-теңдігін жеткіліксіз қамтамасыз етпейді. Әрбір партия немесе ұйым әр комиссияға өзінің бір мүшесін ұсына алады, бұл ұсыныстар Мәслихаттар үшін міндетті болып табылмайды.¹⁰ Онымен қоса, Сайлау туралы заң бір ұйымның мүшесіне басқа ұйымнан ұсынылуды мүмкін етеді. Іс жүзінде ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ барған комиссиялардың басым санының «*Нұр Отан*» партиясынан болып шықты және барлығы төраға креслосын иеленушілер болды.¹¹ Бұл халықаралық стандарттарға

⁷ ЕҚЫҰ-ның 1990 ж. Копенгаген Құжатының 4-тармағына сәйкес, қатысушы елдер «осы елдердің заңдары, әкімшілік ережелері, тәжірибесі мен саясаты халықаралық құқық бойынша міндеттемелеріне сәйкес келуін және Қағидалар туралы декларацияның және ЕҚЫҰ-ның өзге қағидаларының ережелерімен келісілуін кепілдендіруге» міндеттенеді.

⁸ Өзгелер арасында мерзім бойынша шектеудің таралмауы, нәтижелерге шағым айту мүмкіндігі және қол сұқпаушылық мәртебесі бар. ЕҚЫҰ-ның 1990 ж. Копенгаген Құжатының 7.6-тармағы бойынша қатысушы елдер «заңның және билік органдарының алдында теңдік негізінде бір бірімен жарысуды мүмкін ететін қажетті заңдық кепілдер ұсынуға» міндеттеледі.

⁹ Сайлау комиссиясының мүшелері саяси партияларды (85,2 пайыз), қоғамдық ұйымдарды (13,4 пайыз) білдіреді, немесе оларды жоғары деңгейдегі комиссиялар тағайындаған (1,3 пайыз). Өкілдердің неғұрлым жоғары санына «*Нұр Отан*» партиясы ие (14,2 пайыз, бұл да ең көп рұқсат етілген саны болып табылады), одан кейін «*Бірлік*», «*Ақ жол*», «*Ауыл*» және ҚКХП орналасады (әрқайсысы 13,5 пайыздан), ҚПП (12 пайыз), ҚОП (4 пайыз), ҚХСП (0,4 пайыз). Сайлау комиссияларында өкілдері жоқ саяси партиялар сайлау кезеңінде таңдау дауысы жоқ өкілдерін тағайындай алады.

¹⁰ Мысалы, ҚКХП ұсынылған 3,397 кандидаттың ішінен 115 комиссия мүшесіне ие және кандидаттардың ешқайсысы төраға, оның орынбасары немесе хатшы қызметіне тағайындалған жоқ. Алматы қалалық мәслихаты Наурызбай АСК жаңа мүшелерін және УСК 42 мүшесін тағайындады. Алты саяси партия («*Ақ жол*», «*Бірлік*», ҚКХП, «*Нұр Отан*» және ҚПП) және екі қоғамдық ұйымдар (Ауғанстан ардагерлері одағы және Азаматтық бастамалар орталығы) әр қайсысы 43 кандидат, ал ҚХДП 23 кандидат ұсынды. ХСДП және Ауғанстан ардагерлері одағының барлық кандидаттары қайтарылды, ал қалғандары қабылданған жоқ. Алматы облысында ҚКХП комиссия мүшелері болып тағайындалған 729 мүшесінің ешқайсысы төраға лауазымына ие емес.

¹¹ ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ айтуынша, кейбір комиссиялардың мүшелері басқа ұйымнан өзін-өзі ұсынушы бола тұра, «*Нұр Отан*» партиясының мүшелері болған: бір ТСК, төрт АСК және үш

қайшы келеді және сайлауды басқару органдарының төменгі деңгейлерінде әділдікті кумәндандырады.¹²

ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ барған комиссияларда 2014 жылы тағайындалған мүшелердің бестен бір бөлігінен артығы биылғы жылы ауыстырылды. Жоғары деңгейдегі сайлау комиссиясы, комиссияның жаңа мүшесін тағайындағанға дейін, уақытша мүше тағайындауға құқылы. Сайлау туралы заң осындай ауыстырудың критерийлерін қарастырмайды, және ауыстыруды бір ұйымның іске асырғанын талап етпейді. СБМ кездескен комиссия мүшелерінің кейбірі өздерін ұсынған ұйымды, өздерінің қай партияға жататынын және тағайындау үрдісі қалай іске асырылатынын білмейтін болып шықты.

ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ барған комиссиялардың жартысынан көбі жергілікті басқару органдарының ғимараттарында орналасқан, ал миссия барған комиссиялардың үштен бірінен артығының әкімшілігі де комиссия мүшелерінің тұрақты жұмыстарындағы басшылары болып шықты.¹³ Бұл сайлау комиссиясының қызметінің тәуелсіздігіне әсерін тигізу мүмкін, өйткені комиссия мүшелері мүдделер қайшылығына тап болуы ықтимал.

Сайлау үрдісін басқару тиімді болды; барлық сайлау мерзімдері сақталды, ал сайлау комиссиялары, ОСК-ны қоса алғанда, әдетте өз жұмыстарының ашықтығын қамтамасыз етті. ОСК отырыстары бақылаушылар, сенімді тұлғалар және БАҚ үшін ашық болды. ОСК сессия басталғанға дейін күн тәртібін жариялаған жоқ, алайда, бұл заңнама бойынша талап етілмейді де.¹⁴ ОСК-ның барлық шешімдері кейде біршама кешігіп жатса да, онлайн режимінде жарияланып отырды. Әдеттегі тәжірибеге қарамастан, заңнама бойынша сайлау учаскелерінің дауыстарды есептеу нәтижелерін хабарлау талап етілмейді. Бұл факт үрдістің ашықтығын айтарлықтай төмендетеді.¹⁵

ОСК сайлау комиссияларын оқыту бойынша нұсқаулықтар мен бейнематериалдар шығарды. ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ барған сайлау комиссиялары мүшелерінің жартысынан көбі сайлау өткізу мәселелері бойынша сабақ алғанына қарамастан, СБМ кейбір сабақтардың аса теориялы болғанын атап өтті. Неғұрлым құрылымдық оқыту

УСК барлық жеті мүшесі; төрт АСК және бір УСК алты мүшесі; бір ТСК, екі АСК және бес УСК бес мүшесі; бір ТСК, екі АСК және екі УСК төрт мүшесі; төрт АСК мен үш УСК үш мүшесі. Жамбыл облыстық ТСК төрағасы, орынбасары және хатшысы басқа өкілдер ұсынғанымен, «*Нұр Отан*» партиясының мүшелері болды. Қызылорда облысының ТСК төрағасы мен төрағаның орынбасарына қатысты ұқсас жағдай.

¹² БҰҰ Адам құқығы жөніндегі комитетінің № 25 Жалпы тәртібі ескертулерінің 20-тармағына сәйкес, «тәуелсіз сайлау органы сайлау үрдісін бақылау мақсатында құрылуы керек және оның шынайы, қолданыстағы заңнамаға, тиісті Шартқа сәйкес өтуін қамтамасыз етуі тиіс». Еуропалық Одақ комиссиясының 2002 жылғы «Заң арқылы демократия» (Венециандық комиссия) Сайлаулар мәселелерінің тиісті практикасы кодексінің 2.3 тармақшасында «Саяси партиялар сайлау комиссияларында теңдей ұсынылуы немесе тәуелсіз органның жұмысын бақылауға мүмкіндікке ие болуы тиіс. Теңдік қатал немесе пропорционалды негізге сүйенуі мүмкін» деп айтылған кеңес келтірілген.

¹³ Мысалы, мектептерде орналасқан УСК құрамына кей жағдайда директор төраға және мүшелер ретінде мұғалімдер кіреді. Павлодар облысының алты ауданында УСК төрағаларының 42 пайызы мектеп директорлары, сонымен бірге сол мектептердегі мұғалімдердің бірден үш пайызға дейінгі көлемде бір УСК мүшелері ретінде әрекет етеді. Орташа алғанда мұндай айғақтар жалпы Павлодар облысында 20 пайыз, ал Лебяжье ауданында 60 пайыз көлемінде кездеседі.

¹⁴ ОСК деректеріне сәйкес кандидаттар мен олардың сенімді тұлғалары өз кезегінде заңмен талап етілетін ОСК маңызды отырыстары жөнінде ақпараттандырылмаған.

¹⁵ Венециандық комиссияның Сайлаулар мәселелерінің тиісті практикасы кодексінің 3.2. бөлігінде «нәтижелер жоғарғы деңгейлерге ашық тәсілмен жеткізілуі тиіс» деген кеңес қамтылған.

бағдарламасы мен егжей-тегжейлі нұсқаулықтардың жоқ болуына, сондай-ақ, процедуралар бойынша, атап айтқанда дауыс санау және АСК-ның кестелеріне енгізу мәселелері түсіндірілмегендіктен, сайлау комиссиялары заңды әрқалай түсіндірді.

Сондай-ақ, ОСК сайлаушыларды кең ауқымды оқыту бағдарламасын әзірледі, ол телевизиялық роликтерді, жарнамалық тақталар мен плакаттарды орналастыруды қамтиды. Сайлаушылардың өздерінің тіркеу деректерін және өздерінің сайлау учаскелерінің орналасуын интернет немесе жедел желінің арнайы нөмірлеріне хабарласу арқылы инклюзивтік негізде тексеру мүмкіндігі болды.

Сайлаушыларды тіркеу

Сот іс-әрекетке қабілетсіз деп таныған, сондай-ақ, жасалған қылмыстардың ауырлығына қарамастан, сот үкімі бойынша бас бостандығынан айырылған тұлғаларды қоспағанда, 18 жасқа толған барлық азаматтар дауыс беруге құқылы. Аталмыш абсолюттік ереже ЕҚЫҰ-ның халықаралық стандарттары мен ережелеріне қайшы келетін негізделмеген шектеу болып табылады.¹⁶

Сайлаушыларды тіркеу пассивтік болып табылады және тұрғылықты жері бойынша жүргізіледі. Сайлаушылар тізімі бойынша деректерді жинаудың бірегей құралдары жоқ. Әрбір әкімдік (жергілікті басқару органы) халықты тіркеуге қатысатын кез келген ұйым ұсынған деректердің, сондай-ақ сайлаушылардың үйін аралау нәтижелері бойынша жиналған ақпараттың негізінде тізім жасады. ОСК деректерді тексеруге және ұлттық электрондық тізімде ықтималды қайталап тіркеуді болдырмауы үшін жауапты.¹⁷

Сайлау күні тіркелген жерінде болмайтын азаматтар, дауыс беруге 30 күн қалғанда уақытша болатын жері бойынша сайлау тізіміне уақытша енгізуге өтініш беру, немесе тіркеуден шығару куәлігі (ТШК) бойынша өздері тіркелген қаладан, ауылдан немесе селодан тыс кез-келген сайлау учаскесінде дауыс беру мүмкіндігі болды.¹⁸ Медициналық мекемелердегі, бастапқы тергеу орындарындағы, шалғай аудандар мен елден тыс орналасқан учаскелерді қоса алғанда, 571 арнайы сайлау учаскелері үшін сайлаушылар тізімдері құрылды. УСК осы тұлғаларды арнайы сайлау тізімдері негізінде қалыпты тізімнен жою бойынша нұсқау алды. УСК сайлаушылар тізімге ілінбеген, бірақ тиісті территорияда тұрып жатқанын дәлелдей алған жағдайда сайлаушыларды сайлау күні тіркей алды. Сайлаушыларды сайлау күні тіркеу тиісті тәжірибеге сәйкес келмейді және сайлаушыларды бірнеше рет тіркеуге әкеп соғуы мүмкін болды.¹⁹

¹⁶ ЕҚЫҰ 1990 жылғы Копенгаген Құжатының 7.3 тармағында қатысушы елдер «ересек азаматтардың жалпы және тең дауыс құқығына» кепіл беруі тиіс екендігі айтылған, ал 24 тармақта оған сәйкес құқықтар мен еркіндіктерді шектеу «Заң мақсаттарына қатал пропорционалды» болуы керек қағида көзделген. Азаматтық және саяси құқықтар бойынша халықаралық келісімге жасалған № 25 БҰҰ Адам құқығы жөніндегі комитетінің Жалпы тәртіптегі ескертулерінің 25-тармағында дауыс беру құқығынан айыруға деген негіз «объективті және негізделген» болуы тиіс екендігіне сілтеме жасалған.

¹⁷ Тексеру Әділет министрлігінің деректер қорын пайдаланумен жүргізілді. ОСК тұлғаның аты, тегі, әкесінің аты және бірегей жеке сәйкестендіру нөмірінің талаптарын пайдалана отырып барлық деректерді қайталанудың орын алу мүмкіндігіне тексерді.

¹⁸ СШК сайлаулар күніне дейін 15 тәулік қалған күннен бастап, 25 сәуірдің 18:00 дейін беріле бастады. ОСК өзінің 17 сәуірдегі шешімінде су тасқынынан зардап шеккен тұлғаларға дауыс беру мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін СШК беру рәсіміне өзгерістер енгізді.

¹⁹ Венециандық комиссияның 2002 жылғы Сайлаулар мәселелерінде тиісті практикасы кодексінің 1.2. бөлігінде келтірілген кеңеске сәйкес «тіркелмеген дауыс берушіні тіркеуге мүмкіндік беретін құқықтық бақылау немесе құқықтық рәсімге сәйкес әкімшілік процедура болуы тиіс; тіркеу сайлау болатын күні сайлау учаскесінде жүзеге асырылмайды».

5 сәуірдегі жағдай бойынша сайлаушылар саны 9,514,988 адамды құрады. Сайлаушылардың 11 сәуірден бастап өздерінің деректерін тексеруге және оларға өзгерістер енгізу немесе ОСК-ге сайлаушылар тізіміне енгізілуін сұрау құқығы болды. ОСК-ге сәйкес сайлаушылар тізіміндегі танысу кезеңіндегі және сайлау күніндегі өзгерістер әкімдіктер толтыратын сайлаушылардың тұрақты тізімдерінде көрініс табатын болады.

Сайлаушыларды тіркеу процесі құқылы сайлаушылардың сайлау үрдісіне қатысуын қамтамасыз етеді. ЕҚЫҰ\ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының көпшілігі сайлаушылар тізімінің инклюзивтілігі мен анықтығына күмән келтірген жоқ. Дегенмен, ОСК-нің ықтималды көп реттік тіркеуге тексеруінен кейін сайлаушы заңнама бойынша бір ғана сайлау тізімінде көрсетілгенін қамтамасыз ететін орталықтандырылған механизм жоқ. Онымен қоса, сайлаудан кейін сайлау учаскелеріне, атап айтқанда арнайы сайлау учаскелеріне бірнеше рет дауыс беру жағдайларын анықтау мақсатында аудит жүргізілмейді.

Кандидаттарды тіркеу

Кандидат тумысынан Қазақстан Республикасының азаматы болуы керек, жасы 40 жастан кем емес, қазақ тілін жетік меңгерген және ел аймағында соңғы 15 жыл бойы тұруы керек. Қылмыстық жазасын өтеуші тұлғалар, соттылығы өтелмеген тұлғалар немесе қылмыс үшін сотталғандар немесе сыбайлас жемқорлық әрекеттерін қоса алғанда әкімшілік жазаға тартылғандар сайлауға түсе алмайды.²⁰ Тұру ұзақтығына қатысты шектеулер және қылмыс жасаған тұлғаларға қатысты қойылатын абсолюттік шектеулер ЕҚЫҰ-ның және өзге халықаралық міндеттемелер мен стандарттарға қайшы келеді.²¹

Кандидат өзін-өзі ұсынуы мүмкін немесе саяси партияларды қоса алғанда, қоғамдық ұйымдардан ұсынылуы мүмкін. Тіркелу үшін ОСК кандидаттардың сәйкестігін растап, тіл емтиханын тапсыру, өз кандидатурасын қолдаған сайлаушылардың қолын жинап, салық декларацияларын ұсынып, 1.07 миллион қазақстанның теңге (KZT) көлеміндегі сайлау депозитін тапсыру керек.²²

Кандидаттарды ұсыну 26 ақпаннан 15 наурызға дейін жалғасты. 25 өзін-өзі ұсынушы мен саяси партиялардан 2 адам тіркелді. Екі кандидат әйел болса, бір кандидат этникалық өзбек болды. ОСК-ге ұсынылғандардың талаптарға сәйкестігін анықтауға бес күнге дейін уақыт берілді. Екі кандидатура ең төменгі жас мөлшеріне жетпегендіктен қабылданбады; үшеуі өз кандидатураларын кері қайтарды; төрт

²⁰ Сонымен қатар, соттың шешімімен құқығы шектелген тұлғалар сайлану құқығына ие емес; Конституцияның 33.3 бабы.

²¹ Азаматтық және саяси құқықтар бойынша халықаралық келісімге жасалған № 25 БҰҰ Адам құқығы жөніндегі комитетінің 1996 жылғы Жалпы тәртіптегі ескертулерінің 15 тармағы, онда «сайлауға өзін ұсыну құқығын кез келген шектеу...объективті және уәжді талаптарға негізделуі тиіс. Сайлауға өзін ұсыну құқығына өзге де негіздері бар тұлғалар, тұрғылықты мекен-жайы...секілді негізсіз және дискриминациялық талаптар бойынша шығарылып тасталмауы тиіс» деп айтылған. Сонымен қатар 1990 жылғы Копенгаген Құжатының 24 тармағының 7.3 тармақшасын қараңыз. ТМД Демократиялық сайлаулар мәселелері стандарттары жөніндегі 2002 жылғы конвенцияның 2.6 бабына сәйкес «Сайлаушылардың құқықтары мен еркіндіктері», «Азаматтың сайлау және сайлану құқығы ...дискриминациялық ...тіл сипаттағы қандай бір шектеулерсіз іске асырылады».

²² Шамаланған курс: 200 қазақстандық теңге = 1Евро. Кепіл ақша дауыстардың бес пайызынан кем емес мөлшерін алған тұлғаларға қайтарылады.

үміткер ОСК тағайындаған тіл комиссиясы ұйымдастырған тілді білуге міндетті емтиханға келген жоқ;²³ сегіз үміткер емтихан тапсыра алған жоқ; үшеуі тіл комиссиясының алдына келді, бірақ комиссияның құрамымен немесе тестілеу рәсімімен келіспеушілік себебімен емтиханнан өтуден бас тартты; жетеуі емтиханды тапсырды.

Тіл комиссиясының процедуралық ережелерінде қателердің рұқсат етілген саны, және нақты ненің қате болып табылатыны көрсетілмеген.²⁴ Бірнеше үміткердің ЕҚЫҰДИАҚБ СБМ-ға айтуынша, бағалау критерийлерінің дискрециялық болған және комиссия үміткерлердің стилін және түрлі пәндер бойынша білімін бағалау кезінде құқықтық аядан шығып кетті. Сонымен қатар, физикалық мүмкіндіктері шектеулі және сезіну органдары бұзылған тұлғаларға қандай жағдайлар ұсынылатыны анық емес.

Талаптарға сәйкестігі анықталғаннан кейін, қалған жеті ұсынылушы өз кандидатураларын қолдауға қол қою парақтарын алуы тиіс болды. ОСК тізімді беру мерзімін бес күннен екі күнге дейін, және ТСК қолдарды тексеру мерзімін он күннен бес күнге дейін қысқарту фактісін оң деп атап өту керек. Алайда, кандидаттарды тіркеу мерзімдері кеш тіркелген өзін-өзі ұсынушыларға қол жинауға аз күн қалдырады.²⁵ Әрбір өзін-өзі ұсынушы барлық тіркелген сайлаушылардың кем дегенде бір пайызын (93012) жинауы керек болды, тең көлемде облыстардың үштен екі бөлігінен болуы тиіс. Қолдарды тексеру үшін ТСК жергілікті органдармен бірігіп халықтың деректер базасы бойынша барлық жазбаларды салыстырды.²⁶ ОСК-ның қолтаңбаларды тексеру туралы 9 наурыз күнгі шешімінде ТСК үшін нұсқаулықтардың шектеулі саны қамтылады, және қолдардың қайталануы білдіретініне дегенге қатысты ешқандай түсіндірме жоқ.

Сайлауға қатысуға үш үміткер тіркелді: олар – «Нұр Отан» партиясы ұсынған, үш күнде жиналып, тексерілген 560,523 қолтаңбамен ел президенті Н. Назарбаев, ҚКХП ұсынған, алты күн ішінде жиналып, тексерілген 98,384 қолтаңба жинаған Тұрғын Сыздықов, және Кәсіподақтар Федерациясының төрағасы және «Нұр Отан» партиясының мүшесі, сегіз күннің ішінде жиналып, тексерілген 132,152 қолтаңба жинаған, өзін-өзі ұсынушы Әбілғазы Құсайынов²⁷. Бір өзін-өзі ұсынушы сегіз күннің ішінде 40 000-ға жуық қол жинады. Қалған өзін-өзі ұсынушылар қол жинау парақтарын алмауды жөн көрді. Қалған қол жинау парақтары кандидаттарды ОСК процедуралары бойынша тіркегеннен кейінгі он күннің ішінде жойылды.

²³ Тіл комиссиясы президенттікке үміткерлердің қазақ тілін еркін білуін растау үшін ОСК тағайындаған бес ғалымнан құралады.

²⁴ Бір үміткер өзінің 22 қате жіберіп, емтиханнан өтпегендігін ЕҚЫҰДИАҚБ СБМ хабарлады, олардың 6 қатесі шығарма жазуда, ал қалғандары стилистикалық қателер болған. Сөйте тұра, тіл комиссиясы ЕҚЫҰДИАҚБ СБМ емтиханда сегіз қатеге дейін жіберуге рұқсат екендігін, ал қалғандарының сынақтар жүйесі бойынша бағаланғандығын хабарлады. Аталмыш үміткер мұндай емтиханды ешқандай қате жасамай 2005 жылы тапсырды, ал 2011 жылы емтиханды тапсыра алмады. Конституциялық кеңес «тілді білудің жеткілікті деңгейі» фразасын «сауатты оқи және жаза білу, өз ойын оңай білдіру және көпшілік алдында қазақ тілінде сөз сөйлей білу» деп анықтады.

²⁵ Мысалы, 15 наурыз күні сайлауға ұсынылған үміткер 20 наурызға қолтаңбалар ұсынуы тиіс болды. Аталған бес күндік мерзімде ұсынылушының сәйкестігін растауы (ол бес күнге шейін уақыт алуы мүмкін), қол қою парақтарын беруі (ол екі күнге шейін уақыт алуы мүмкін) және қолтаңбалар жинауы керек.

²⁶ Ішкі істер министрлігі Паспорт қызметінің, Халыққа қызмет көрсету орталықтарының, Көші-кон қызметінің және Прокуратураның деректер қорын қоса алғанда.

²⁷ Мысалы, Астана қаласының ТСК 12 сағат ішінде 27 420 қолтаңба тексеріп, 130 жарамсыз қолтаңба анықтады. Солтүстік Қазақстандық АСК 26 904 қолтаңбаны бір жарым күн тексеріп, 51 жарамсыз қолтаңба анықтады.

Сайлау науқаны

Сайлау науқанының ресми кезеңі кандидаттарды тіркеу тоқтатылғаннан кейінгі келесі күні, 26 наурызда басталды, және 24 сәуірге қараған түні аяқталды. Осы кезектен тыс сайлауды өткізудің айтылған маңыздылығына қарамастан, науқан резонанс тудырған жоқ. ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ 19 митингті бақылады: 10 - қазіргі президенттің атынан ұйымдастырылды; 6 – Құсайынов мырзаны қолдауға және 3 – Сыздықов мырзаны қолдауға ұйымдастырылды.

Үш кандидаттың болуы саяси әртүрлілік көрінісін құрғанына қарамастан, бұл жағдай сайлаушыларға саяси баламалар арасында шынайы таңдау ұсынған жоқ. ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ-ның бірнеше мүшесінің айтуынша, олар қазіргі президентті қоспағанда, қалған кандидаттардың аттарымен немесе сайлау платформаларымен таныс емес. Сыздықов мырза да, Құсайынов мырза да президентті елдің жетістіктері үшін ашық мадақтады.

Ел президенті науқанға өзі қатыспайтыны туралы шешімін жариялады, алайда ол өзінің ресми қызметінде елді белсенді аралап жүрді.²⁸ Бүкіл ел бойынша кандидат ретінде де, «Қазақстан-2050» және «Нұрлы Жол» бағдарламаларын ілгері жылжытушы мемлекет басшысы ретінде де президент бейнеленген плакаттар мен жарнамалық тақталарды байқауға болады. Қазіргі президенттің үгіт-насихат материалдары аталмыш мемлекеттік бағдарламаларды насихаттаушы материалдарға көзге түсетін ұқсастығымен ерекшеленеді. ОСК-ның ресми плакаттарын қоспағанда қалған екі кандидаттың үгіт-насихат материалдары байқалмайды.

«Нұр Отан» партиясының облыстың кеңселерінің басым саны мемлекеттік органдардың ғимараттарында орналасады. Университет ректорларын қоса алғанда, президент тағайындаған мемлекеттік шенеушілер қазіргі президентпен үгіт-насихат кездесулерде белсенді рөл атқарды. Қазіргі президенттің институционалдық артықшылығымен қатар бұл жағдай, және оның мемлекеттік шенеушілердің кең массасын тарту фактісі мемлекет пен партияның арасындағы шекті бұзды, ол ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген Құжатының ережелеріне қайшы келеді.²⁹

ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ студенттер мен компания қызметкерлерінен басшылардың қазіргі президенттің сайлау науқанына, үгіт-насихат іс-шараларына қатысу және оған дауыс беру туралы ұйғарым бергендері туралы ақпарат алды.³⁰ Бұл жағдай сайлаушылардың еркін, «жазалану қорқынышынсыз» дауыс беру мүмкіндігін күмәндандырады, ол ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген Құжаты бойынша талап етіледі.³¹

²⁸ 26 наурыздан 18 сәуірге дейінгі аралықта президент қоғам өкілдері алдында көрмелерде, ауруханаларда, мәдени орталықтарда және Астана мен Алматының өндірістік зауыттарында, сондай-ақ, елдің жеті өңірінде 32 рет көрінді. президенттің ресми вебсайтына, www.akorda.kz сәйкес, 2014 жылдың дәл сондай мерзімінде ол Астана мен Алматының қоғам өкілдері алдында үш рет көрінді.

²⁹ ЕҚЫҰ 1990 жылғы Копенгаген Құжатының 5.4 тармақшасында «мемлекет пен саяси партиялар арасындағы нақты шекара; атап айтқанда, саяси партиялардың мемлекетпен бірікпеуі» көзделген қағида қамтылған.

³⁰ Алматы қаласы, Қостанай, Маңғыстау және Жамбыл облыстары.

³¹ ЕҚЫҰ 1990 жылғы Копенгаген Құжатының 7.7 тармағында «ЕҚЫҰ қатысушы елдері онда ешқандай әкімшілік әрекеттердің, қорқытулардың партияларға және үміткерлерге өз пікірлері мен біліктіліктерін еркін ұсынуда кедергілер келтірмейтіндігін, және сайлаушыларға жазалану үрейінсіз талқылауға немесе өз дауысын беруге кедергі жасамайтын заңның және саяси

Сайлаушыларды қатысуға ынталандыратын бірқатар бастамалар болды, олар президенттің тиісті мандатын қамтамасыз ету үшін жоғары қатысушылықтың маңыздылығын ерекше атады. Бірқатар сұхбаттасушылар ЕҚЫҰ\ДИАҚБ СБМ-ды жергілікті органдардың және университет басшыларының жоғары қатысушылықты қамтамасыз ету мақсатында электоратқа қысым жасау үшін әкімшілік ресурстарды қолдануының дәлелденген жағдайлары туралы хабарлады.³²

Жиналыстар еркіндігі Конституция бойынша кепілдік етіле тұра, Бейбіт жиналыстарды, кездесулерді, шерулерді, пикеттер мен митингтерді өткізуді ұйымдастыру және өткізу рәсімдері туралы заң көшелік қоғамдық жиналыстарды өткізу бойынша бірқатар шектеулерді қамтиды. Жариялы іс-шараны өткізу датасына 10 күн қалғанда, өткізілетін іс-шараның сипаты мен ұйымдастырушылары туралы ақпаратты қоса қамтитын өтінім тиісті жергілікті атқарушы органдарға ұсынылуы тиіс. Рұқсатты сұрау міндеті халықаралық стандарттар мен тиісті тәжірибеге сәйкес келмейді.³³ 2015 жылы көшелік іс-шаралар өткізуге бірде-бір өтініш берілген жоқ. Жиналыстар еркіндігін шектеу бейбіт жиналыстар арқылы саяси пікір білдірудің тоқтауына әкеп соқты.

7 сәуірден бастап президенттікке кандидат бола алмағанның басшылығымен президент әкімшілігіне қарама-қарсы жерге қазіргі президентпен кандидат ретінде кездесуді талап еткен бір топ азамат жиналды. Аталмыш кандидатты және бір журналистті қоса алғанда, бірқатар адамды митингке байланысты қамауға алды, ол бейбіт жиналыстарға құқықтардың сақталу мәселесіне күмән туғызады.³⁴

Сайлау науқанын қаржыландыру

Сайлау туралы заңда әр кандидатқа өзінің сайлау науқанын қаржыландыруға тең мемлекеттік қаражат ұсыну кепілдендірілген. Сондай-ақ, жеке қаржыландыру рұқсат етілген, оған кандидаттың өз қаражаты, азаматтар мен заңды тұлғалар енгізетін қайырымдылық көмегі, сондай-ақ, кандидатты ұсынған ұйымдар бөлетін қаражат кіреді.³⁵ Өзін өзі ұсынған кандидаттың соңғы көрсетілген қаржыландыру көзіне құқығы жоқ болғандықтан, оның алатын және жұмсайтын қаражаты партиялар ұсынған кандидаттардың қаражатынан айырмашылығы болады.³⁶ Бұл жағдай ЕҚЫҰ-

қоғамдық жұмыстың сайлау алды кампаниясының әділ және еркін атмосферада өткізілуін қамтамасыз етуге кепіл беруі тиіс» екендігі көзделген.

³² Ақмола, Павлодар, Шығыс Қазақстан, Маңғыстау және Жамбыл облыстары, сондай-ақ, Алматы қаласы.

³³ ЕҚЫҰ1990 жылғы Копенгаген Құжатының 9.2 тармақшасында «әр адамның бейбіт жиналыстарға және шерулерге құқығы бар. Мұндай құқықтарды пайдалануға қойылуы мүмкін кез келген шектеулер заңмен орнатылуы және халықаралық стандарттарға сәйкес болуы тиіс» екендігі көзделген. БҰҰ Адам құқығы жөніндегі комитетінің № 25 Жалпы тәртібі ескертулерінің 12-тармағына сәйкес «Өз ойын білдіру, жиналыстар мен ұйымдар құқығы дауыс беру құқығын тиімді пайдаланудың ажырамас шарты болып табылады және оған толық қорғау қамтамасыз етілуі тиіс». Сонымен бірге БҰҰ арнайы есеп берушісінің 2015 жылғы 27 қаңтардағы Қазақстандағы бейбіт жиналыстар өткізу еркіндігі құқығы туралы арнайы мәлімдемесін қараңыз: <http://freeassembly.net/rapporteurpressnews/kazakhstan-press-release/>.

³⁴ Есенбек Үкешбаев «Халыққа баспана қалдырайық» қоғамдық бірлестігімен бірге.

³⁵ Үміткерлердің жеке қаражаттары 107 миллион теңгеден (шамамен 535,000 Евро), қайырымдылық салымдар 320 миллион теңгеден (1.6 миллион Евро), ал ұсынушы ұйымдардан алынған қаражаттар 150 миллион (750,000 Евро) аспауы тиіс.

³⁶ Партиямен ұсынылған президент Назарбаев және Сыздықов мырза әрқайсысы 577 миллион (2.9 миллион Евро) алуы мүмкін. Ал өзін өзі ұсынушы Құсайынов мырза 427 миллион (2.1 миллион Евро) алуы мүмкін.

ның 1990 жылғы Копенгаген Құжатының 7.5) параграфына қайшы келеді, онда өзін-өзі ұсынушылар мен партиялардан ұсынылушыларға тең құқықтар беру қарастырылған.

ОСК банктардың апта сайынғы есептерінің және сайлау өткен соң бес күннен кейін ұсынылатын әрбір кандидаттың сайлауалды науқанына шығындары туралы бір есебінің негізінде сайлауалды науқанның қаржыландырылуын бақылау үшін жауапты. Кандидаттардың есептерді ұсынуына немесе ОСК-ның сайлауалды науқанды сайлау күніне дейін қаржыландыру туралы ақпаратты жариялауына қойылатын қандай да бір талап жоқ. Бұл жағдай кандидаттарды қаржыландырудың ашықтығын және сайлаушылардың саналы таңдау жасау мүмкіндігін шектейді.

Заң сайлауды жариялаған сәттен бастап қайырымдылық акцияларын өткізуге тыйым салады.³⁷ 17 наурыз күні президент Назарбаев «Жібек жолы әлемдік премиясына» қаламақы ретінде алған 111,576,000 қазақстандық теңгені (557,880 Еуро) «Қайырымдылық» ерікті қоғамына және Мемлекеттік тілді дамыту қорына берген.³⁸ ЕҚЫҰ\ДИАҚБ СБМ-ге ОСК хабарлағандай, президенттің бұл әрекеті оның ресми қызметіндегі жасаған әрекеті ретінде қарастырылады. Бұл қадам мемлекет пен кандидат арасындағы шекті бұзады.

Бұқаралық ақпарат құралдары

БАҚ-тың үлкен саны жұмыс істеп тұрғанына қарамастан, жалпы әртүрлі көзқарастарды көрсететін тәуелсіз БАҚ-тың жоқтығы байқалады. БАҚ-ты жабу мен интернет сайттарды бұғаттауды қоса алғандағы көптеген санкциялар саяси дискурсты басуға ықпал етеді.³⁹ Конституция бойынша пікір білдіру еркіндігіне кепілдік берілгеніне және цензураға тыйым салынғанына қарамастан, Қылмыстық кодексте жала жабу мен қорлау туралы ережелер сақталады, олар ЕҚЫҰ\ДИАҚБ және ЕҚЫҰ-ның БАҚ еркіндігі жөніндегі өкілі берген ұсыныстарға қайшы келеді.⁴⁰ Кодекс жалған ақпарат таратуға қатысты ережені де қамтиды, ол үшін он жылға дейін бас бостандығынан айыру көзделген. Азаматтық кодекстің жала жабуға қатысты елеулі айыппұлдарға әкеп соғатын жиі қолданылатын ережелімен үйлесе отырып, нормативтік-құқықтық ая өзін-өзі сынауды шарттастырады және сөз еркіндігін шектейді.⁴¹

Сайлау туралы заң сайлау науқанын объективтік көрсетуді талап етеді және кандидаттарға БАҚ-қа тең қол жетімділікті кепілдендіреді. Әр кандидатқа телевизияда 15 минут және радиода 10 минут эфирлік уақыт берілді және қолданылды, және баспалық БАҚ-та екі мақала жариялау ұсынылды. Заң ақылы жарнамаға шектеу қарастырмайды.

³⁷ Сайлау туралы заңның 27.9 бабында сайлауды жариялау сәтінен бастап үміткерлерге «көңіл сауықтырушы және спорттық іс-шаралардан басқа қайырымдылық қызметін жүргізуге тыйым салынады».

³⁸ http://www.akorda.kz/en/page/page_219393 қараңыз.

³⁹ ЕҚЫҰ БАҚ еркіндігі мәселелері жөніндегі өкілінің есебі. 2014 жылдың қараша айы <http://www.osce.org/fom/127436>. мекенжайы бойынша қарауға болады.

⁴⁰ ЕҚЫҰ БАҚ еркіндігі мәселелері жөніндегі өкілінің есебі. 2014 жылдың маусым айы. <http://www.osce.org/fom/119562>. мекенжайы бойынша қарауға болады.

⁴¹ Азаматтық кодекстің 143 және 187 бабы. Азаматтық арыздарда жала жабу үшін салынатын соманың ең үлкен мөлшері қарастырылмайды.

ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ БАҚ-қа жүргізген мониторинг нәтижелері бойынша, көрсетілетін БАҚ-та сайлау науқанын көрсету байқалды, бірақ теңдестірілмеген болды⁴². Кандидаттарға тең көрсетілім ұсынылғанымен, президент өзінің ресми лауазымында қосымша кеңінен көрсетілу мүмкіндігін алды, бұл оған артық жағдай ұсынды және теңсіз жағдайлардың туындауына ықпал етті. Жалпы, қазіргі президентті басқа кандидаттарға қарағанда екі есе артық көрсетті. Мемлекет қаржыландыратын «Қазақстан» және «Хабар» арналары прайм-таймға шығатын жаңалықтар шығарылымының саяси блогының айтарлықтай бөлігін үш кандидатты көрсетуге бөлді: 20 пайыздан 18 пайызға дейін Сыздықов мырзаға, 19 пайыздан 18 пайызға дейін Құсайынов мырзаға, 15 пайыздан 14 пайызға дейін Назарбаев мырзаға. Осылайша көрсету оң және бейтарап бояу берді. Дегенмен, бұл екі арна да әдетте прайм-таймға шығатын жаңалықтар шығарылымын ресми қызметіндегі президентке арналған репортаждардан бастап отырды, онысымен саяси жаңалықтарда көрсетудің 26 және 31 пайызды қосымша бөлді. Бұл репортаждар оң және бейтарап бояуда болды.

Мониторинг жүргізілген телеарналардың көбі, және мемлекет қаржыландыратын екі ресми газет ұқсас үлгіні ұстанды, бұларда да қазіргі президенттің ресми қызметі туралы ақпарат басым болды (бұл *Бірінші Еуразия арнасында* неғұрлым басым байқалды: 37 пайыз). СБМ мониторинг жүргізген бірқатар БАҚ өзінің назарын өкіметтің (президент, үкімет, жергілікті билік және ОСК) жұмысы туралы ресми ақпаратқа ғана аударып отырды. Атап айтқанда, бұл әдіс президентті кеңінен көрсеткен бақылаудағы барлық БАҚ-та байқалды (бұл www.nur.kz сайтында ерекше байқалады: 61 пайыз), ал басқа кандидаттар бойынша ақпарат көп жағдайда болған жоқ.

Сайлауалды науқан ұлттық және жергілікті деңгейдегі БАҚ-та байқалғанына қарамастан, оларда пікірсайыстар немесе сұхбат алу көрсетілген жоқ, және тереңдетілген талдау болған жоқ дерлік. Сонымен қатар, ОСК Сайлау туралы заңды кандидаттарға жаңалықтар аясынан тыс уақытта эфирлік уақытты беруді үгіт-насихат ретінде қарастырып және оған ақы төленуге тиісті деп түсіндірді. Бұл жағдай БАҚ-тың тең мүмкіндіктер қағидасын қатаң сақтаудағы өз рөлін түсінумен үйлесімділікте редакциялық еркіндікті шектеді, және талдамалы көрсетуге немесе қоғам тарапынан сыни талқылауды одан сайын азайтты. Сайлау науқаны туралы толық ақпараттың жоқтығы сайлаушылардың негізделген таңдауын білдіру мүмкіндігін шектеді.

ОСК Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетімен (БАҚ мәселелері жөніндегі комитет) бірге БАҚ тарапынан Сайлау туралы заңның сақталуына жауап берді. Кандидаттарды дәстүрлі БАҚ-та, және көптеген онлайн ресурстарда көрсетілуіне сандық талдау жүргізілді. Бұл ретте көрсетілім екпініне талдау жүргізілмегенімен, ықтималды жала жабу арыздарын анықтауға көңіл бөлінді. ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ бірнеше сұхбаттасушыларының айтуынша, бұл да қоғамдық талқылауды басуға ықпал етуі мүмкін («Шағымдар мен өтініштер» бөлімін қараңыз).

⁴²

28 наурызда ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ жеті каналды сандық және сапалық тұрғыдан тексеруді бастады: «Қазақстан» және «Хабар» (мемлекет есебінен қаржыландырылады), «Бірінші канал Еуразия» (негізінен мемлекет есебінен қаржыландырылады), «Астана», Жетінші канал, 31 канал және КТК (жеке каналдар); бір радиостанция: «Қазақ радиосы» (мемлекет есебінен қаржыландырылады), үш электрондық БАҚ: www.nur.kz, www.tengrinews.kz, және www.zakon.kz; және бес газет: «Егемен Қазақстан», «Казakhstanская правда» (мемлекетпен қаржыландырылады), «Караван», «Время» және «Жас Алаш» (жеке газеттер).

Шағымдар мен өтініштер

Заңнамалық база сайлау үрдісінің барлық қатысушыларына сотта талқылау және қайта қарау құқығын қамтамасыз етеді, бірақ сайлаудың ақырғы нәтижелеріне апелляция құқығын президентке, парламент мүшелерінің бесінші бөлігіне, парламенттің қос палатасының спикерлеріне және премьер-министрге ұсынады.

Сайлау процесіне қатысты шағымдар мен өтініштер сайлау комиссиясына да, сотқа да берілуі мүмкін.⁴³ Барлық шағымдар бес күннің ішінде қарастырылуы керек немесе сайлауға бес күннен кем уақыт қалған жағдайда, дереу қаралуы керек. Заңға сәйкес шағымдарды қарау мәселелері бойынша соттардың сайлау комиссиялары үстінен басым құқыққа ие екендігіне қармастан, алғашқы инстанция соттары және барлық деңгейдегі сайлау комиссиялары шағымдарды қарауға құқылы, бұл бір шағымды бірнеше органға беру мүмкіндігін туғызады. Сайлау туралы заң, Азаматтық іс жүргізу кодексі және Қылмыстық кодекс әрқайсысы өз алдына сайлауға байланысты дауларды қарау үрдісінің түрлі аспектілерін реттейді. Альтернативті юрисдикцияның болуы сайлау мәселесіне қатысты шағымдар бойынша бір-біріне қайшы келетін шешімдердің қабылдану мүмкіндігіне жол береді және үрдіске айқынсыздық енгізеді.⁴⁴

Сайлауалды кезеңде сотқа бес шағым берілді: үш шағым кандидаттарды тіркеуге қатысты болды, бір шағым президенттің кезектен тыс сайлау өткізу туралы жарлығының заңдылығына қатысты берілді және бір шағым сайлау комиссиясын қалыптастыруға байланысты болды. Барлық шағымдар негізсіз деп қайтарылды. Осы уақытқа дейін ОСК-ге бірде-бір шағым берілген жоқ.

Сайлау үрдісінің бұзылуы туралы арыздар прокуратураға да берілуі мүмкін. Прокуратура өз бастамасы бойынша заңнаманың сақталуын қамтамасыз ету мақсатында БАҚ-қа, интернетке және әлеуметтік желілерге мониторинг жүргізеді. Сайлау ережелерін бұзғаны үшін жазалар айыппұлдарды, түзеу жұмыстарын және жеті жылға дейін бас бостандығынан айыруды көздейді. Бас прокуратура Фейсбук әлеуметтік желісіндегі комментарийлер үшін екі тұлғаға ескерту берді, олар екі кандидат – президент Назарбаевтың және Сыздықов мырзаның ар-намысын таптау әрекеттеріне қатысты болды.

Азаматтық және халықаралық бақылаушылар

Сайлау туралы заң азаматтар және халықаралық бақылаушылар, сондай-ақ тіркелген кандидаттардың сенімді тұлғалары тарапынан бақылауды қарастырады.⁴⁵ «Сайлауды бақылау жөніндегі республикалық мемлекеттік комиссия» 9500-ге жуық бақылаушының жұмысы туралы хабарлады. ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ бірнеше сұхбаттасушылары бақылаушылардың бұл тобының тәуелсіздігіне күмән келтірді, бұл

⁴³ Аудандық соттардың келесі екі мәселені қоспағанда, сайлауға қатысты барлық мәселелерді қарауға құқығы бар: үміткерлерді тіркеу бойынша ОСК шешімдеріне арыздар Жоғары сотқа беріледі, ақырғы нәтижелерді даулау Конституциялық сотқа жөнелтіледі.

⁴⁴ Мысалы, Астана қаласының аудандық соты ОСК қатысты барлық шағымдарды қарау юрисдикциясына ие, сонымен бірге Сот төрағасының сөзіне сәйкес үміткерлерді тіркеу бойынша шешім шығару юрисдикциясына да ие. Алайда, Сайлау туралы заңда үміткерлерді тіркеуге қатысты шағымдар Жоғары сотқа тапсырылады деп көрсетілген. ЕҚЫҰ ДИАҚБ сөйлескен адамдардың, сонымен бірге ОСК өкілдерінің сөзі бойынша, аудандық соттардың шешімдерін төрағалық етуші сот ұйғаруы бойынша ғана даулауға болады.

⁴⁵ ОСК деректері бойынша Әбілғазы Құсайыновтың 214 сенімді өкілі, Нұрсұлтан Назарбаевтың 28,770 сенімді өкілі, ал Тұрғын Сыздықовтың 238 сенімді өкілі болды. Сонымен бірге, жалпы аккредиттеуден 858 бақылаушы өтті.

ретте оны қаржыландырудың ашықтығының жоқтығына сүйенді. Азаматтық топтардың ешбір басқа тобы сайлауға бақылау жүргізбейді, нақты бәсекелестік болмағандықтан осындай бақылаудың қажеттігінің жоқтығын және сайлауды мерзімінен тыс сайлауды хабарлаудың нәтижесі болған қысқа мерзіммен шарттасылған қаржылық мүмкіндіктердің жоқтығын алға тартты.

Сайлау күні

Сайлау күні жалпы ережелерге сай өткізілді, алайда дауыс беру, дауыстарды санау, нәтижелерді шығару кезінде маңызды процедуралық кемшіліктер мен ағаттықтар және дауыс беру жәшіктеріне топтап бюллетень салу жағдайлары байқалды.

Процестің ашықтығы шектеулі болды, өйткені УСК мен АСК қызметкерлері ЕҚЫҰ ДИАҚБ СБМ өкілдеріне толыққанды бақылау мүмкіндігін ұсынбады, немесе оларды арнайы бөлінген орындарда болуға және қалуға міндеттеді (бұл факт сайлауды бақылау барысында сайлау учаскелерінің 7 пайызында атап көрсетілді; 21 жағдайда дауыстарды санау барысында; және 21 жағдайда АСК-да нәтижелерді қорытындылау кезінде). УСК нәтижелерінің хаттамалары қоғамдық бақылауға 27 жағдайда ұсынылмады.

Сайлау учаскелерінің көбі уақтылы ашылды, ал бақылау нәтижелері бойынша үш жағдайды қоспағанда, процесс жақсы немесе өте жақсы деп атап көрсетілді. Сөйте тұра процедуралық қателер болғандығы атап көрсетілді: 9 жағдайда УСК ашылу хаттамаларында дауыс беру жәшіктеріндегі мөр нөмірлері жазылмаған, ал 22 жағдайда дауыс беруге алынған жәшіктер саны бақылаушыларға жария етілмеді. 12 жағдайда бөтен адамдардың болғандығы атап көрсетіледі; олардың екеуінде ол тұлғалар жұмысқа араласты немесе УСК жұмысына басшылық жасады.

Алайда, дауыс беру кезінде үрдіс нашарланды. Бақылаулардың 11 пайызында дауыс беру процесі нашар немесе өте нашар ретінде атап көрсетілді. Бюллетендерді тастап жіберу (46 жағдай), сырттай ұқсас қолтаңбалардың дауыс берушілердің тізіміндегі жалғасымдығы (12 пайыз), топтық дауыс беру (7 пайыз), өкіл арқылы дауыс беру мен тиісті емес түрде дауыс беруге арналған мөрленген жәшіктер (4 пайыздан), көп мәрте дауыс беру жағдайлары, сондай-ақ қысымның әсерімен дауыс беру (2 пайыздан); (мұнда сайлау учаскелеріне кіретін және одан шығатын сайлаушыларды суретке түсіретін тұлғалардың бар болуы кіреді). УСК ықтималды көп мәрте дауыс берудің алдын алу бойынша шаралар орындамады, мысалы, сайлаушылардың шығу куәліктерін тапсыру (8 пайыз) немесе бюллетендерді беру кезіндегі сайлау тізімдеріне қол қою (3 пайыз). 7 пайыз жағдайда сайлаушыларға беру алдында бюллетендерге қол қою (бұл процедураны орындамау олардың дауысты есептеу кезіндегі жарамсыздығына әкеп соқтыруы мүмкін – 7 пайыз жағдайда), және сайлаушылардың тиісті жеке куәлігін ұсынусыз (4 пайыз) дауыс беруін қоса процедуралардың толық сақталмауы орын алды. Сайлау учаскелерінің 5 пайызында адамдардың тым көп шоғырлануы байқалды. 7 пайыз жағдайда бөтен адамдар болған, бірақ олардың ешбірі УСК жұмысына араласпады. Онда бақылау жүргізілген сайлау учаскелерінің шамамен жартысында мүмкіндігі шектеулі сайлаушылардың қатысуын қамтамасыз ету бойынша шаралар көзделмеген.

Кейіннен дауыстарды есептеу және нәтижелерді қорытындылау процесінің ахуалы нашарлап кетті. Дауыстарды санау онда бақылау жүргізілген 38 сайлау учаскесінде нашар немесе өте нашар ретінде бағаланды. УСК сайлаушылар тізіміндегі қолтаңбалар негізіндегі сайлаушылар санын (43 жағдай), шығу куәліктері бойынша дауыс берген

сайлаушыларды (31), бюллетендерді (14) және дауыс беруге арналған мобилді жәшіктерді пайдаланумен дауыс беруге қол қойылған сауалдарды анықтамаған (26); УСК толтырылмаған бюллетендердің күшін жою талабын орындамауы (18 жағдай), дауыс беруге арналған мобилді жәшіктер мен стационарды жәшіктердің бюллетендерін араластыру талабын орындамауы (31 жағдай), қиылыс тексеру талабын орындамауы (35 жағдай), және бюллетенді қаламсаппен толтыру немесе талабының орындалмауы немесе толық емес толтыру (21 мәрте) жағдайларды қосқандағы процедуралық қателер атап көрсетілді. УСК хаттамаларды толтыруда қиындық бастан кешті (18 жағдай), және алдын ала толтырылған хаттамалар жағдайы бірнеше рет орын алды (8 жағдай). Бюллетендерді тастап жіберу белгілері (18 жағдай), сондай-ақ дауыс беру жәшіктеріндегі мөрлердің толықтығы бұзылғандығы (3 жағдайда) атап көрсетілді. 11 жағдайда бөтен адамдардың болғандығы атап көрсетілді; олардың 4 жағдайында олар жұмысқа араласты немесе УСК жұмысын басқарды.

Нәтижелерді қорытындылау процедурасы әртүрлі аудандарда әркелкі болды, бұл нақты нұсқаулардың болмағандығына сілтейді. Процедура 11 АСК теріс ретінде бағаланды. Бақылаушылардың деректері бойынша 7 АСК процедуралардан ауытқушылық болған.

ОСК алдын-ала нәтижелері бойынша, сайлаушылардың келуі 97,55 пайыз болды, Атырау облысында 97,75 пайыз көрсеткішпен, Алматы оқаласында 78,28 пайыз көрсеткішпен. Алдын-ала нәтижелерге сәйкес, Назарбаев мырза бірінші кезеңде 97,7 пайызбен жеңді. Жақсы тәжірибеге қайшы учакелер бойынша алдын-ала нәтижелер онлайн жарияланбады және бұл жалпы үрдістің ашықтығын азайта түсті.

Есептің мәтіні ағылшын және орыс тілдерінде қолжетімді. Ағылшын нұсқасы жалғыз ресми нұсқа болып табылады.

МИССИЯ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ ЖӘНЕ РЕСМИ МӘЛІМДЕМЕЛЕР

Астана қ., 27 сәуір 2015 ж. – ЕҚЫҰ\ДИАҚБ СБМ Астанада 26 наурызда ашылды. Корнелия Йонкер (Cornelia Jonker) басшылық ететін миссия астанада 12 сарапшыны және елдің барлық өңірлеріне жіберілген 30 ұзақ мерзімді бақылаушыларды қамтиды.

Сайлау күні 36 елден 291 бақылаушы жұмыс істеді. Ашылуын бақылау 106 сайлау учаскесінде, ал сайлауды бақылау ел бойынша 1071 сайлау учаскесінде жүргізілді. Дауыстарды санау 94 сайлау учаскелерінде бақыланды, нәтижелерді шығару 71 аудандық сайлау комиссияларында бақыланды.

Бақылаушылар Қазақстан Республикасының өкіметіне сайлауды бақылауды қадағалауға шақырғаны үшін, ОСК-ға, Сыртқы істер министрлігіне және басқа да органдарға көрсетілген көмек пен ынтымақтастық үшін алғыс айтқысы келеді. Бақылаушылар саяси партиялардың өкілдеріне, бұқаралық ақпарат құралдарына, азаматтық қауымдастықтарға, халықаралық қауымдастыққа және басқа да сұхбаттасушыларға өз көзқарастарымен бөліскендері үшін алғыс айтады.

Қосымша ақпарат алу үшін төмендегі байланыс тұлғаларына хабарласыңыз:

- Томас Раймер (Thomas Rymer) ЕҚЫҰ\ДИАҚБ өкілі (+48 609 522 266); немесе Радивој Гружич (Radivoje Grujić) ЕҚЫҰ\ДИАҚБ сайлау жөніндегі консультанты, Варшава қ. (+48 22 5200 681);

ЕҚЫҰ\ДИАҚБ СБМ мекенжайы:

Қазақстан Республикасы, 010000, Астана қ., Бейбітшілік көш., 14, 11-қабат.

Тел: +7 7172 278 290; Факс: +7 7172 278 294; Электрондық почта: office@odihr.kz.